

کارکردهای الگوی توسعه

محمدباقر نوبخت*

سعید غلامی نتاج**

زهرامیراحسنی***

چکیده

در حالی توسعه یافتگی و استقرار در جایگاه نخست اقتصادی، علمی و فناوری منطقه به عنوان یک هدف ملی در سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران مورد تأکید قرار گرفته که هنوز الگوی بومی متناسب با مقتضیات تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی کشور برای توسعه طراحی نشده است. لذا مسئله اصلی و پرسش‌های تحقیق این است که الگوی مطلوب توسعه در نظام جمهوری اسلامی ایران باید از چه ویژگی‌هایی برخوردار باشد؟ و اساساً توسعه مورد نظر دارای چه اصول، ابعاد و اهدافی است؟ راهبردهای نیل به توسعه مطلوب کدامند؟ با تأکید بر دین‌محور بودن نظام جمهوری اسلامی ایران، اخلاق و فرهنگ چه جایگاهی در الگوی مطلوب توسعه کشور خواهند داشت؟ در جهت پاسخگویی به پرسش‌های مطرح شده و در نهایت طراحی الگوی توسعه ایرانی - اسلامی، نخست اطلاعات لازم در خصوص مبانی نظری توسعه به‌طور کتابخانه‌ای گردآوری و به روش توصیفی مطالعه می‌شوند. سپس با تحلیل محتوای اسناد فرادستی نظام، ویژگی‌های جامعه آرمانی در قانون اساسی و مشخصات جامعه توسعه یافته در سند چشم‌انداز با نظریه‌های توسعه به روش تحلیلی مقایسه می‌گردند. همچنین راهبردهای مناسب توسعه از تحلیل محیط‌های داخلی و خارجی و آگاهی از نقاط قوت، ضعف، فرصت و تهدید S.W.O.T نتیجه‌گیری می‌شوند. درخصوص آگاهی از جایگاه اخلاق و فرهنگ در الگوی مطلوب توسعه از تحلیل محتوای اسناد موجود و مرتبط استفاده خواهد شد. در ادامه مطالعه، روایی و پایداری یافته‌ها و نتایج پژوهش از روش دلفی مورد آزمون قرار می‌گیرند. در خاتمه با ابتنا به مطالعات انجام‌یافته و نتایج حاصله، الگوی توسعه ایرانی - اسلامی با ۳ استراتژی، ۴ بسته مشتمل بر ۱۵ اقدام اجرایی (به عنوان متغیرهای مستقل) و ۱۷ نتیجه مقطعی، ۵ برآیند نتایج مقطعی و ۷ هدف بخشی (به عنوان متغیرهای وابسته) و ۶ بعد از ابعاد توسعه به همراه اهداف نهایی و آرمانی توسعه، طراحی و پیشنهاد می‌گردد.

واژگان کلیدی

اسناد فرادستی نظام، توسعه، توسعه انسانی، توسعه انسانی دین‌محور، توسعه مطلوب، الگوی توسعه ایرانی - اسلامی

* مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، دکتری تخصصی مدیریت از دانشگاه آزاد اسلامی، دکتری اقتصاد از دانشگاه Paisley (U.K.)، دوره بعد از دکتری در توسعه اقتصادی از مرکز مطالعات کاربردی CASIN (ژنو - سوئیس)

Email: nobakht@csr.ir

Email: nataj78@csr.ir

Email: mirahsani@csr.ir

** استادیار پژوهشی مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام

*** کارشناسی ارشد علوم اقتصادی دانشگاه الزهرا (س)

تاریخ پذیرش: ۹۰/۰۵/۰۶

تاریخ ارسال: ۸۹/۰۹/۱۵

فصلنامه راهبرد / سال بیستم / شماره ۶۱ / زمستان ۱۳۹۰ / صص ۲۲۱-۲۱۳

مقدمه

اندکی بیش از نیم‌قرن می‌گذرد که «توسعه» به مثابه یک هدف استراتژیک در دستور کار اغلب دولت‌ها قرار گرفته است. اما به دلیل تفاوت‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جوامع، همه آنها به یک حد از مواهب توسعه برخوردار نبوده‌اند، به طوری که از این منظر، کشورها را به دو گروه توسعه یافته^۱ و در حال توسعه^۲ تقسیم‌بندی می‌کنند.

ایران که همزمان با اغلب کشورهای جهان، با تدوین و اجرای برنامه‌های میان‌مدت عمرانی، در مسیر «توسعه» گام برداشته، هنوز در زمره کشورهای در حال توسعه قرار دارد و این در حالی است که برخی از جوامع، همچون کشورهای آسیای جنوب شرقی که قدمت برنامه‌ریزی توسعه در آنها به مراتب کمتر از ایران بوده، از منظر شاخص‌های توسعه در مراتب بهتری قرار گرفته‌اند.

با آگاهی از چنین پیشینه‌ای، توسعه‌یافتگی و استقرار در جایگاه نخست اقتصادی، علمی و فناوری منطقه در افق سال ۱۴۰۴ هجری شمسی به عنوان یک هدف

ملی در سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران مورد تأکید بوده است. اما دستیابی به چنین جایگاهی رفیع از توسعه‌یافتگی، بدون تبیین درستی از مسئله اساسی، تدقیق در مبانی نظری توسعه و بازبینی اسناد فرادستی نظام در این امر و عملاً بدون تأسی از یک الگوی بومی توسعه، امکان‌پذیر نخواهد بود.

از این‌رو، در مقاله حاضر تلاش می‌شود تا با نگاهی گذرا، نتایج مطالعات گسترده‌ای که در موضوع توسعه و طراحی یک الگوی ایرانی - اسلامی از توسعه انجام شده است، ارائه گردد.

۱- مسئله اساسی

به رغم طراحی و اجرای برنامه‌های متعدد توسعه در کشور و تدوین و ابلاغ سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران، هنوز یک الگوی بومی متناسب با مقتضیات تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی کشور برای توسعه طراحی نشده است، به تعبیری کشور چشم‌انداز دارد، ولی نظریه توسعه اقتصادی، اجتماعی جامع ندارد (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۶).

در جهت تحقق اهداف توسعه‌یافتگی و استقرار ایران در جایگاه نخست اقتصادی، علمی و فناوری منطقه در افق سال ۱۴۰۴

1. Developed
2. Developing

۳- روش‌شناسی تحقیق

در این پژوهش که از نوع کاربردی - توسعه‌ای است، اطلاعات لازم در خصوص مبانی نظری توسعه به طور کتابخانه‌ای^۳ گردآوری و به روش توصیفی^۴ مطالعه می‌شوند. سپس با تحلیل محتوای^۵ اسناد فرادستی نظام، ویژگی‌های جامعه آرمانی در قانون اساسی و مشخصات جامعه توسعه یافته در سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران با نظریه‌های توسعه به روش تحلیلی^۶ مقایسه می‌شوند. همچنین راهبردهای مطلوب توسعه از تحلیل‌های داخلی و خارجی و آگاهی از نقاط قوت^۷، ضعف^۸ (w)، فرصت^۹ (O) و تهدید^{۱۰} (T) S.W.O.T نتیجه‌گیری می‌شوند.

در خصوص آگاهی از جایگاه اخلاق و فرهنگ در الگوی مطلوب توسعه از تحلیل محتوای اسناد موجود و مرتبط استفاده خواهد شد. در خاتمه پس از طراحی یک الگوی مفهومی از توسعه که نشانگر روابط متغیرهای وابسته و مستقل بوده، روائی^{۱۱} و

3. Literature Review
4. Descriptive Method
5. Content Analysis
6. Comparative Analysis
7. Strength
8. Weakness
9. Opportunity
10. Threat
11. Validity

هجری شمسی، مسئله اساسی این است که با کدام الگوی توسعه چنین اهدافی دست‌یافتنی خواهد بود و اصولاً الگوی مطلوب توسعه در نظام جمهوری اسلامی ایران بایستی از چه ویژگی‌هایی برخوردار باشد؟

۲- پرسش‌های تحقیق

در راستای تبیین مسئله فوق، پرسش‌های زیر قابل طرح خواهد بود:

۱. با توجه به تعاریف مختلف از توسعه کدامیک از انواع توسعه با مفاهیم مطرح‌شده در اسناد فرادستی نظام جمهوری اسلامی ایران انطباق بیشتری دارد، اصول، ابعاد و اهداف این توسعه کدام است؟
۲. با عنایت به محیط داخلی و خارجی نظام جمهوری اسلامی ایران از طریق چه راهبردهایی، توسعه مورد نظر دست‌یافتنی است؟
۳. با تأکید بر دین‌محور بودن نظام جمهوری اسلامی ایران، فرهنگ و اخلاق از چه جایگاهی در الگوی مطلوب توسعه برخوردار هستند؟

پایایی^{۱۲} یافته‌ها و نتایج تحقیق با نظرخواهی از جمعی از نخبگان کشور به روش دلفی^{۱۳} مورد آزمون قرار می‌گیرند.

۴- مروری بر ادبیات و مبانی نظری توسعه

با مروری به عقاید اسمیت^{۱۴}، شومپتر^{۱۵}، روزنشتاین - رودن^{۱۶}، نورکس^{۱۷}، لیبن اشتاین^{۱۸}، میردال^{۱۹}، لوئیس^{۲۰}، روستو^{۲۱} در مورد توسعه و بررسی الگوهای ساختارگرا، نومارکسیسم و همچنین نظریه وابستگی، نووابستگی، نئوکلاسیکی و نهادگرایی و نیز دیدگاه تحلیل تاریخی نورث، دیدگاه رانت‌طلبی یا مکتب‌گزینش عمومی، دیدگاه‌گزینش جمعی و نهایتاً توسعه انسانی، این نتایج حاصل شده است که با وجود سابقه چندصدساله برای واژه «رشد» در ادبیات اقتصادی، پیشینه مفهوم «توسعه» عمدتاً به بعد از جنگ جهانی دوم و دهه ۱۹۵۰ میلادی برمی‌گردد. ضرورت بازسازی و ایجاد رفاه در کشورهای درگیر جنگ از یک‌سو،

نوسازی و پیشرفت در کشورهای رهاشده از استعمار از سوی دیگر، در خلق این مفهوم و ترویج آن مؤثر بوده است (میر، ۱۹۸۴).

پدیده «توسعه‌خواهی» در نیم‌قرن گذشته، همواره از تحول لازم در جهت تکامل برخوردار بوده است. به طوری که این تطور را می‌توان در سه دوره زمانی: (۱۹۷۵ - ۱۹۵۰)، (۱۹۹۵ - ۱۹۷۵) و از ۱۹۹۵ تاکنون تقسیم‌بندی نمود (استیگلیتز، ۱۹۹۹).

در دوره نخست (۱۹۷۵ - ۱۹۵۰)، علت توسعه‌نیافتگی کشورهای جهان سوم، با نظریه نورکس و پدیده دور باطل فقر^{۲۲} تحلیل و تعلیل می‌گردید. راه خروج از این تسلسل و دستیابی به «توسعه»، انباشت سرمایه و تحصیل رشدی در حد ۵ تا ۷ درصد در اقتصاد معرفی می‌شد. از این‌رو در جهت تحقق چنین رشدی در اقتصاد، مدل‌های رشد متوازن^{۲۳} همراه با یک فشار بزرگ^{۲۴} توسط (روزنشتاین - رودن، ۱۹۵۷) و رشد نامتوازن^{۲۵} توسط (آلبرت هیرشمن، ۱۹۵۸) و نیز مدل حداقل تلاش بحرانی^{۲۶} از سوی (لیبن اشتاین، ۱۹۶۸) مطرح گردید.

12. Reliability
13. Delphi method
14. Smith
15. Schumpeter
16. Rosenstein - Rodan
17. Nurkse
18. Leibenstein
19. Myrdal
20. Lewis
21. Rostow

22. Vicious Circles
23. Balanced Growth
24. Big Push
25. Unbalanced Growth
26. Critical Minimum Effort

عدم رفاه داشته باشند (آناند، ۲۰۰۴). از نظر آمارتیا سن توسعه برای شکوفایی قابلیت افراد با تکیه به آزادی شکل می‌گیرد و اساساً توسعه به مثابه آزادی است (محمودی ۱۳۸۲).

آمارتیا سن، آزادی را هم ابزار توسعه می‌داند و هم هدف توسعه و از دیدگاه او جوامع آرمانی و توسعه‌یافته باید از ویژگی‌های زیر برخوردار باشد:

۱. آزادی‌های سیاسی (آزادی در انتخاب حکومت، آزادی در بیان و مطبوعات و ...)
 ۲. امکانات و تسهیلات اقتصادی (امکان استفاده از منابع اقتصادی در تولید و مصرف و مالکیت و آزادی بازار)؛
 ۳. فرصت‌های اجتماعی (برخورداري از آموزش و بهداشت)؛
 ۴. تضمین شفافیت (امکان دسترسی همگان به اطلاعات)؛
 ۵. نظام حمایتی (وجود شبکه‌های تأمین اجتماعی برای کمک به مردم در رهایی از فقر و تنگدستی ...)
- برای ارزیابی توسعه انسانی در جوامع شاخصی تعریف شده است (UNDP, 2002).

اما چون مردم کشورهای دست‌یافته به این رشد، ضمن گذر از دور باطل با پدیده دیگری با عنوان «فاصله طبقاتی» در درآمد و مصرف مواجه شدند، نسل دوم نظریه‌پردازان توسعه، از مفهوم کامل‌تری برای «توسعه» استفاده کردند و آن رشد اقتصادی همراه با توزیع عادلانه بود که عمدتاً در دوره (۱۹۹۵ - ۱۹۷۵) مورد تأکید قرار گرفت (نوبخت، الف، ۱۳۸۸).

از سال ۱۹۹۵ به بعد و در پی ارائه برداشت‌های متفاوتی از «توسعه»، توسط برخی از نظریه‌پردازان شرقی همچون (آمارتیا سن، ۱۹۹۷ و ۱۹۹۵، ۱۹۸۳ و ۱۹۸۱) - اقتصاددان شهیر هندی و برنده جایزه نوبل سال ۱۹۹۸ - و همچنین (ماتاهی، ۲۰۰۲)، (فلاویو، ۲۰۰۱)، (فوکودا، ۲۰۰۲) مدل جدیدی از «توسعه» با عنوان توسعه انسانی^{۲۷} مطرح گردید.

در برداشت جدید از توسعه استدلال می‌شود که نه فقط رشد اقتصادی و تولید ثروت، حتی توزیع عادلانه ثروت نیز به تنهایی تأمین‌کننده زمینه رفاه و خوشبختی انسان‌ها و فراهم‌کننده «توسعه» در جوامع بشری نیست، به طوری که انسان‌ها با توجه به ثروتمند بودن می‌توانند احساس بدبختی و

شاخص توسعه انسانی^{۲۸} (H.D.I.) خود از سه شاخص جزئی زیر تشکیل می‌شود:
الف) GDP^{۲۹} حقیقی سرانه بر مبنای P.P.P.^{۳۰} (برابری قدرت خرید)؛

ب) امید به زندگی در بدو تولد؛

ج) دسترسی به آموزش که تابعی است از نرخ باسوادی بزرگسالان و میانگین سال‌های به مدرسه رفتن همچنین شاخص‌های توسعه‌یافتگی که با توجه به مفاهیم جدید توسعه مبنی بر قدرت انتخاب آزادانه انسان‌ها و نیز اهداف توسعه هزاره سوم^{۳۱} که در کنفرانس‌های سازمان ملل متحد تعیین شده است (UNDP, 2003) عبارت‌اند از:

۱. شاخص‌های اقتصادی؛

۲. شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی؛

۳. شاخص‌های حقوق انسانی و

آزادی‌های مدنی؛

۴. شاخص‌های پایداری محیطی.

در مورد توسعه این‌طور می‌توان جمع‌بندی کرد که با همه تفاوت‌هایی که در مفهوم «توسعه» وجود دارد، «توسعه‌یافتگی» فرایندی از تحقق جامعه آرمانی در

نظریه‌های مختلف است. بنابراین تمایز مکاتب و دیدگاه‌های مختلف در مفهوم «توسعه»، معطوف به اختلاف آنها از جامعه آرمانی است که هر مکتبی به توصیف آن از نگاه خود مبادرت می‌کند.

۵ - توسعه از منظر اسناد فرادستی نظام جمهوری اسلامی ایران

برای آگاهی از مفهوم توسعه در اسناد فرادستی نظام، شامل قانون اساسی و سند چشم‌انداز بیست‌ساله کشور، ابتدا به ویژگی‌های جامعه آرمانی در قانون اساسی اشاره و سپس مشخصات جامعه توسعه‌یافته در سند چشم‌انداز بیست‌ساله احصا می‌شود.

۵ - ۱ - ویژگی‌های جامعه آرمانی در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران

جامعه آرمانی در قانون اساسی به‌ویژه با ابتدا به اصول دوم، سوم، چهارم و پنجم جامعه‌ای است برخوردار از:

- استقلال سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی؛
- آزادی به منزله عامل تحقق استقلال و استعداد‌های ملی؛

28. Human Development Index

29. Gross Domestic Product

30. Purchasing Power Parity

31. Goals Millennium Development

- وجود عدالت اجتماعی و نبودن فقر و محرومیت؛
 - تأمین نیازهای انسانی در جریان رشد و تکامل وی؛
 - بالندگی تولید و اشتغال کامل و مولد؛
- همچنین برخی از اهدافی که در قانون اساسی برای جامعه آرمانی و توسعه یافته مورد تأکید قرار گرفته است، عبارت‌اند از:

استقلال، آزادی و نفی هرگونه استبداد، شکوفایی استعدادها، تأمین نیازهای مادی و معنوی انسان‌ها، عدالت اجتماعی و اقتصادی، اشتغال کامل، خودکفایی، مشارکت، کارآمدی، حاکمیت قانون، اقتدار ملی، عزت ملی، وحدت ملی، اتحاد ملل اسلامی، استحکام بنیان خانواده و محیط زیست سالم.

۵-۲- مشخصات جامعه

توسعه یافته در سند چشم‌انداز

ملهم از مبانی نظری و معیارهای قانون اساسی، سند چشم‌انداز بیست‌ساله برای افق ۱۴۰۴ هجری شمسی با تأیید مقام معظم رهبری و در جهت تهیه و تنظیم برنامه‌های متناسب عملیاتی رسماً ابلاغ گردیده است. با ابتنا به این سند، جامعه توسعه یافته و آرمانی ایران در سال ۱۴۰۴ هجری شمسی جامعه‌ای است:

«توسعه یافته، متناسب با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود و متکی بر اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انقلابی، با تأکید بر: مردم‌سالاری دینی، عدالت اجتماعی، آزادی‌های مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها و بهره‌مند از امنیت اجتماعی و قضایی.

برخوردار از دانش پیشرفته، توانا در تولید علم و فناوری، متکی بر سهم برتر منابع انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی.

امن، مستقل و مقتدر با سامان دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه و پیوستگی مردم و حکومت.

برخوردار از سلامت، رفاه، امنیت غذایی، تأمین اجتماعی، فرصت‌های برابر، توزیع مناسب درآمد، نهاد مستحکم خانواده، به دور از فقر، فساد، تبعیض و بهره‌مند از محیط زیست مطلوب.

فعال، مسئولیت‌پذیر، ایشارگر، مؤمن، رضایت‌مند، برخوردار از وجدان کاری، انضباط، روحیه تعاون و سازگاری اجتماعی، متعهد به انقلاب و نظام اسلامی و شکوفایی ایران و مفتخر به ایرانی بودن.

دست‌یافته به جایگاه اول اقتصادی، علمی و فناوری در سطح منطقه آسیای

جنوب غربی (شامل آسیای میانه، قفقاز، خاورمیانه و کشورهای همسایه) با تأکید بر جنبش نرم‌افزاری و تولید علم، رشد پرشتاب و مستمر اقتصادی، ارتقاء نسبی سطح درآمد سرانه و رسیدن به اشتغال کامل.

الهام‌بخش، فعال و مؤثر در جهان اسلام با تحکیم الگوی مردم‌سالاری دینی، توسعه کارآمد، جامعه اخلاقی، نواندیشی و پویایی فکری و اجتماعی، تأثیرگذار بر همگرایی اسلامی و منطقه‌ای براساس تعالیم اسلامی و اندیشه‌های امام خمینی (ره).

دارای تعامل سازنده و مؤثر با جهان براساس اصول عزت، حکمت و مصلحت.»

۶ - تجزیه و تحلیل یافته‌ها

با عنایت به یافته‌های تحقیق درخصوص مفاهیم مختلف توسعه و آگاهی از انواع شاخص‌های توسعه به ویژه توسعه انسانی و نیز چگونگی توسعه از منظر اسناد فرادستی نظام، در این بخش تلاش می‌شود تا ضمن بهره‌گیری از انواع روش‌ها تحلیل مقایسه‌ای، تحلیل محیطی و تحلیل محتوایی به پرسش‌های تحقیق، پاسخ گفته شود.

۶ - ۱ - تحلیل مقایسه‌ای

به منظور پاسخگویی به نخستین پرسش تحقیق مبنی بر اینکه با توجه به تعاریف مختلف از توسعه، کدامیک از انواع توسعه با

مفاهیم مطرح‌شده در اسناد فرادستی جمهوری اسلامی ایران انطباق بیشتری دارد و اصول، ابعاد و اهداف این توسعه کدام است؟ نگاره شماره (۱) امکان تحلیل مقایسه‌ای در مورد نوع توسعه به کمک شاخص‌های مربوطه را فراهم می‌سازد.

نگاره شماره (۱) - مقایسه مشخصات جامعه توسعه یافته در سند چشم‌انداز بیست‌ساله با

شاخص‌های توسعه

شاخص‌های توسعه	وسایل رسیدن به اهداف	مشخصات جزئی جامعه	مشخصات کلی جامعه
توسعه با شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی	۱ - تأمین اجتماعی ۲ - برابری فرصت‌ها ۳ - تأمین امنیت غذایی	۱ - نبود فقر ۲ - توزیع عادلانه درآمد ۳ - دور از تبعیض ۴ - دور از فساد	وجود عدالت اجتماعی
توسعه با شاخص‌های بهداشتی و اجتماعی			برخوردار از سلامت
توسعه با شاخص‌های اقتصادی	۱ - ارتقای سطح درآمد سرانه ۲ - اشتغال کامل		برخوردار از رفاه مادی
توسعه با شاخص‌های اقتصادی	۱ - رشد مستمر و پرشتاب اقتصادی ۲ - تعامل سازنده با جهان		دارای جایگاه اول اقتصادی در منطقه
توسعه با شاخص‌های علمی، فناوری	۱ - تعامل سازنده با جهان ۲ - نواندیشی و پویایی فکری ۳ - تأکید بر جنبش نرم‌افزاری	۱ - برخوردار از دانش پیشرفته ۲ - توانا در تولید علم و فناوری ۳ - متکی بر سهم برتر نیروی انسانی و سرمایه اجتماعی در تولید ملی	دارای جایگاه اول علمی و فناوری در منطقه

همان‌طور که از مقایسه تحلیلی مشخصات جامعه توسعه‌یافته بر سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران با شاخص‌های توسعه در نگاره شماره (۱) مشخص شده است، توسعه مورد نظر در اسناد فرادستی نظام با شاخص‌های اقتصادی و اجتماعی، بهداشتی و اجتماعی، علمی و فناوری، حقوق انسانی و آزادی‌های مدنی، پایداری محیط، فرهنگی و دینی و دفاعی و امنیتی قابل ارزیابی خواهد بود، از این رو با توسعه انسانی که با شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حقوق انسانی و آزادی‌های مدنی و پایداری محیطی معرفی می‌شود، انطباق بیشتری خواهد داشت. اما به دلیل ویژگی‌های دیگر در توسعه مطلوب که با شاخص‌های علمی و فناوری، فرهنگی و دینی و دفاعی و امنیتی ارزیابی می‌شوند، توسعه مورد نظر در اسناد فرادستی نظام جمهوری اسلامی ایران به مراتب از توسعه انسانی به عنوان آخرین نظریه توسعه و اهداف هزاره سوم جامع‌تر و کامل‌تر است. بنابراین چنین نتیجه‌گیری می‌شود که توسعه مطلوب از منظر اسناد فرادستی نظام از ابعاد اقتصادی، علمی و فناوری، اجتماعی، سیاسی، دفاعی و امنیتی و فرهنگی و دینی برخوردار است. لذا با ابتننا به اسناد فرادستی

ادامه نگاره شماره (۱) - مقایسه مشخصات جامعه توسعه‌یافته در سند چشم‌انداز بیست‌ساله با شاخص‌های توسعه

مشخصات کلی جامعه	مشخصات جزئی جامعه	شاخص‌های توسعه
استقرار مردم‌سالاری دینی	۱- برخوردار از آزادی‌های مشروع ۲- حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها ۳- بهره‌مند از امنیت اجتماعی و قضائی	توسعه با شاخص‌های حقوق انسانی و آزادی‌های مدنی «سیاسی»
بهره‌مند از محیط زیست مطلوب		توسعه با شاخص‌های پایداری محیط
منگی بر ارزش‌های اسلامی و اصول اخلاقی	۱- ایثارگر ۲- مسئولیت‌پذیر ۳- مؤمن ۴- برخوردار از وجدان کاری ۵- دارای انضباط ۶- دارای روحیه کاری ۷- الهام‌بخش، فعال و مؤثر در جهان اسلام ۸- تأثیرگذار بر همگرایی اسلامی ۹- نهاد مستحکم خانواده	توسعه با شاخص‌های فرهنگی و دینی
برخوردار از امنیت ملی	۱- مستقل ۲- مقتدر ۳- دارای سامان دفاعی مبتنی بر بازدارندگی همه‌جانبه ۴- پیوستگی مردم و حکومت	توسعه با شاخص‌های دفاعی و امنیتی

نظام به ویژه سند چشم‌انداز بیست‌ساله، اصول، ابعاد و اهداف توسعه مطلوب را می‌توان در قالب شکل شماره (۱) نشان داد. شکل شماره (۱) - اجزا و ارکان توسعه

مطلوب

نگاره شماره (۲) - تحلیل محیطی (محیط

داخلی)

نقاط قوت (S):	فرصت‌ها (O):
- برخورداری از انباشت سرمایه انسانی و نیروی کار متخصص	- افزایش اهمیت خاورمیانه به دلیل نیاز کشورهای جهان به ذخایر انرژی در منطقه
- برخورداری از منابع طبیعی غنی و منابع انرژی فسیلی و تجدیدپذیر	- برخورداری از برتری نسبی بازار در عرصه مبادلات تجاری و ترانزیتی از طریق نهادسازی و ایجاد زیربناهای حمل و نقل و امکان تبدیل شدن به قطب مهم تجاری در منطقه
- نسبت بالای جمعیت جوان در دوران سند چشم‌انداز	- امکان ایجاد همگرایی با اکثر کشورهای منطقه به دلیل وجود منافع مشترک فراوان در
- برخورداری از زیرساخت‌های فیزیکی و اقتصادی مناسب	

۶ - ۲ - تحلیل محیطی

«S.W.O.T»

در جهت پاسخگویی به دومین پرسش تحقیق، در خصوص راهبردهای مناسب توسعه از تحلیل‌های محیطی استفاده می‌شود. در ابتدا نقاط قوت و ضعف با تحلیل محیط داخلی (ملی) و نقاط فرصت و تهدید با تحلیل محیط خارجی (بین‌المللی) نظام جمهوری اسلامی ایران احصا می‌شوند. سپس با تشکیل جدول مربوطه ضمن بهره‌گیری از

راهبردهای SW:

- شکل‌دهی اقتصاد رقابتی از طریق ارتقای امنیت اقتصادی، گسترش خصوصی‌سازی و بازارهای رقابتی، فضای دسترسی باز به حقوق مالکیت، به منظور معکوس کردن جریان فرار مغزها و سرمایه، افزایش سرمایه‌گذاری در جهت ایجاد، رشد مستمر اقتصادی و افزایش درآمد ملی؛
- پی‌ریزی اقتصاد دانش‌بنیان از طریق بهبود نظام مدیریت و حکمرانی، متناسب‌سازی نظام آموزشی، استقرار نظام نوآوری و با استفاده از انباشت سرمایه انسانی و زیرساخت‌های فیزیکی و اقتصادی مناسب به منظور ارتقای بهره‌وری، برخورداری بهینه از منابع و تضمین پایداری‌های محیطی (نوبخت و مجیدزاده، ب، ۱۳۸۸).

راهبردهای WT:

- اتخاذ استراتژی عدالت‌گرا از طریق گسترش برابری فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی و توزیع عادلانه امکانات بین مناطق به منظور بهبود ساختار اقتصادی و اجتماعی و همگرایی‌های قومی مشتمل بر دو راهبرد بهسازی توزیع فرصت‌های اجتماعی و اقتصادی؛

<p>موضوعات منطقه‌ای مختلف - بالاتر بودن رشد اقتصادی کشورهای منطقه از متوسط رشد اقتصاد جهانی و منطقه اروپا به دلیل وجود اقتصادهای در حال توسعه و ظرفیت‌های خالی در آنها - تغییر ماهیت قدرت کشورها از توانایی‌های نظامی و اقتصادی به سمت توانایی‌های علمی، ارتباطاتی و اطلاعاتی</p>	
<p>تهدیدها (T): - تنش‌های ناشی از قومیت‌گرایی و تجزیه‌طلبی در منطقه (مسئله کردها در ترکیه، عراق و رویاهای «پانیسم»؛ چون پان ترکیسم ترکیه و آذربایجان و ارمنستان بزرگ و... تهدیداتی هستند که برخی از کشورهای منطقه با آن روبه‌رو هستند). - تبدیل شدن منطقه به یک منطقه با نفوذ سیاسی امریکا با هدف استقرار سیستمی مبتنی بر اتحاد کشورهای کوچک خلیج فارس در برابر جمهوری اسلامی ایران که تنها بازیگر خارج از این اتحاد محسوب می‌شود. - تحولات شتابان تکنولوژیک و روند سریع جهانی شدن، از جنبه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی (به ویژه در جهان سوم) نیز تهدیدهای جدی را متوجه امنیت ملی کشورها کرده است.</p>	<p>نقاط ضعف (W): - ساختار توزیع نابرابر و پتانسیل توری آن در اقتصاد ایران - هزینه بالای مبادله و اجرا - فرار مغزها و سرمایه - دسترسی محدود به حقوق مالکیت - تعامل ضعیف با اقتصاد جهانی - تخریب محیط زیست به واسطه فقر و تحدید دسترسی به حقوق مالکیت - حضور سازمان‌های شبه-دولتی در عرصه‌های اقتصادی</p>

• بهبود توزیع مجدد درآمد و ثروت و نیز گسترش نظام تأمین اجتماعی و حمایت از گروه‌های کم‌درآمد و کاهش فقر (سه رویکرد در این راهبرد وجود دارد: نخست، تأکید بر ایجاد اشتغال و افزایش درآمد خانوار؛ دوم، توزیع مجدد بخشی از درآمد ملی حاصل از رشد کشور بین گروه‌های کم‌درآمد و سوم اولویت‌دهی به تأمین نیازهای اساسی، هم‌چون غذا، لباس، مسکن و برنامه‌های بهداشتی و آموزش و پرورش ابتدایی و متوسطه توسط دولت).

راهبردهای SO:

- همکاری با اتحادیه اروپا برای تبدیل شدن کشور به یکی از منابع تأمین گاز اروپا براساس منشور انرژی اروپا و افزایش تعامل برای بازاریابی تولیدات ایرانی؛
- راهبرد اقتصاد باز (توسعه صادرات)؛ این راهبرد نیز برای تخصیص منابع، متکی به نیروهای بازار و بخش خصوصی است (که نقش برجسته‌ای را برای آن ایفا می‌نمایند) با تأکید بر سیاست‌هایی که مستقیماً بخش تجارت خارجی را تحت تأثیر قرار می‌دهند مانند سیاست‌های نرخ مبادله ارز، مقررات تعرفه‌ای،

سه‌می‌ها و موانع غیرتعرفه‌ای بر تجارت، افزایش استاندارد محصولات و سیاست‌هایی که سرمایه‌گذاری خارجی و بازگشت سود این سرمایه‌گذاری‌ها به خارج را تنظیم می‌کنند، در نتیجه استراتژی‌های مذکور گسترش صادرات و انتقال دانش، فناوری و مهارت‌های مدیریتی مورد نیاز توسعه به داخل کشور خواهد بود.

راهبردهای ST:

- افزایش همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی به منظور کاهش تهدیدات ارتقای سطح همکاری‌های سیاسی و تجاری با استفاده از منابع غنی انرژی در کشور؛
- استفاده از انباشت سرمایه انسانی برای ارتقاء تکنولوژی در کشور و مقابله با تهدیدهای سریع جهانی شدن (نوبخت و محمدی، ۱۳۸۷).

چنین نتیجه‌گیری می‌شود که با عنایت به تحلیل محیط‌های داخلی و خارجی جمهوری اسلامی ایران و آگاهی از نقاط ضعف و قوت و نیز فرصت‌ها و تهدیدهای این نظام، تلفیق راهبردهای تولید رقابتی دانش‌بنیان، عدالت‌گرا و اقتصاد باز

(صادرات‌محور) مناسب‌ترین راهبرد برای توسعه در شرایط کنونی کشور خواهد بود.

۶-۳- تحلیل محتوایی

به انگیزه پاسخگویی به سوئمن پرسش تحقیق درباره جایگاه فرهنگ و اخلاق در الگوی مطلوب توسعه با تأکید بر دین‌محور بودن نظام جمهوری اسلامی ایران، در این بخش تلاش می‌شود. پس از اشاره به فرهنگ در نگاه نظریه‌پردازان توسعه، با تحلیل محتوای بیانات بنیانگذار کبیر نظام جمهوری اسلامی ایران - حضرت امام خمینی (ره) - و رهبر معظم انقلاب اسلامی - حضرت آیت‌الله خامنه‌ای - و سیاست‌های فرهنگی کشور که از سوی شورای عالی انقلاب فرهنگی به تصویب رسیده است، نسبت به تبیین جایگاه بنیادی فرهنگ و اخلاق در الگوی توسعه مطلوب اقدام گردد.

در این خصوص، بازبینی مکاتب مختلف توسعه حاکی از این واقعیت است که هرچند مقوله «فرهنگ» در نگاه نظریه‌پردازان نسل اول و دوم توسعه، مغفول مانده بود، اما در مفهوم توسعه از منظر نظریه‌پردازان نسل سوم، «فرهنگ» به عنوان یکی از ارکان توسعه پذیرفته شده است. آمارتیا سن یکی از پیشگامان نظریه‌پرداز نسل سوم توسعه، انسان را محور توسعه می‌داند، از این رو به

بعد فرهنگی در کنار ابعاد دیگر توسعه تأکید می‌ورزد، با این رهیافت شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی در کنار شاخص‌های اقتصادی، حقوق انسانی و آزادی‌های مدنی و همچنین شاخص‌های پایداری محیطی به عنوان مؤلفه‌های توسعه انسانی مورد توجه قرار می‌گیرد.

اما در شاخص‌های اجتماعی و فرهنگی صرفاً به شاخص‌های آموزشی مانند نرخ خالص ثبت نام در آموزش ابتدایی، درصد افراد بزرگسال باسواد، نسبت دانش‌آموز به معلم در آموزش ابتدایی، سهم مخارج آموزشی از تولید ناخالص ملی و سهم تعداد استفاده‌کنندگان از اینترنت در هر هزار نفر جمعیت (کمسیون نظارت، ۱۳۸۸).

و در شاخص توسعه انسانی (HDI) نیز که از سوی برنامه توسعه انسانی سازمان ملل (UNDP) مطرح شده است، صرفاً مؤلفه آموزش در کنار مؤلفه‌های اقتصادی و بهداشتی قرار می‌گیرد.

اما فرهنگ از نظرگاه رهبران نظام جمهوری اسلامی ایران دارای مفهومی گسترده‌تر بوده به طوری که نه تنها بعد فرهنگی در کنار سایر ابعاد توسعه و در ساختار توسعه همه‌جانبه و متوازن ظاهر می‌شود، بلکه به مثابه زیرساخت توسعه در

آفرینش و رشد سایر ابعاد توسعه اثربخش خواهد بود، به بیانی دیگر فرهنگ را ریشه درخت توسعه و ابعاد دیگر توسعه هم‌چون بعد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، علم و فناوری را می‌توان ساقه و شاخه‌ها و اهداف توسعه را میوه‌های این درخت تلقی کرد.

از این رو فقدان توسعه فرهنگی در فرایند توسعه با وجود ظهور ابعاد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن موجودیت توسعه را به چالش می‌کشد. «بی‌شک بالاترین عنصری که در موجودیت هر جامعه دخالت اساسی دارد، فرهنگ آن جامعه است. اساساً فرهنگ هر جامعه هویت و موجودیت آن جامعه را تشکیل می‌دهد و با انحراف فرهنگ، هرچند جامعه در ابعاد اقتصادی، سیاسی، صنعتی و نظامی قدرتمند و قوی باشد، ولی پوچ و میان‌تهی است...» (امام خمینی، صحیفه نور، ۱۳۶۱). از منظر بنیانگذار نظام جمهوری اسلامی ایران، بزرگ‌ترین تحول جامعه، تحول فرهنگی است، به طوری که توسعه با تحول فرهنگی پی‌ریزی می‌شود. «راه اصلاح یک مملکت، فرهنگ آن مملکت است. اصلاح باید از فرهنگ شروع شود» (امام خمینی، ۱۳۶۱).

این رویکرد در ارزیابی مقوله فرهنگ از سوی مقام معظم رهبری نیز استمرار می‌یابد.

از نگاه رهبری نظام جمهوری اسلامی ایران نیز، فرهنگ زیربنای توسعه محسوب می‌شود. «فرهنگ در حقیقت همه چیز یک جامعه است، هیچ بنیاد اجتماعی و اقتصادی، بدون اتکا به یک فرهنگ شکل نمی‌گیرد... اگر ما بخواهیم توسعه اقتصادی را به معنای صحیح کلمه در جامعه راه بیندازیم، احتیاج به تلاش فرهنگی داریم.» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۷).

شاید پرننگی نقش فرهنگ از منظر رهبران نظام جمهوری اسلامی را باید در نوع نگاه متفاوت آنها نسبت به مقوله فرهنگ جستجو نمود. زیرا در این نگاه «اساس و ریشه فرهنگ عبارت است از عقیده و برداشت و تلقی هر انسان از واقعیات و حقایق عالم و نیز خلیات فردی و خلیات اجتماعی و ملی... بنابراین به نظر ما مقوله فرهنگ از نظر تأثیرش در آینده یک مملکت و یک کشور، با هیچ چیز دیگری قابل مقایسه نیست» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۷۹).

لذا برخلاف آنچه در نظریه توسعه انسانی از سوی آمارتیا سن، از فرهنگ عمدتاً، بعد آموزشی آن افاده می‌شود، در نظر رهبری نظام جمهوری اسلامی ایران، فرهنگ بسترساز زندگی است که آموزش یکی از شعبات آن محسوب می‌گردد، «ما فرهنگ را بستر اصلی زندگی انسان می‌دانیم، نه فقط

فرهنگ و دین، نوعی توسعه انسانی دین‌محور مستفاد می‌گردد.

فرجام

با ابتننا به یافته‌های پژوهش، توسعه مطلوب در سند چشم‌انداز بیست‌ساله به جهت برخورداری از ابعاد «اقتصادی»، «علم و فناوری»، «اجتماعی»، «سیاسی»، «دفاعی و امنیتی» و «فرهنگی و دینی» توسعه‌ای همه جانبه و متوازن و به دلیل استفاده بهینه از منابع، حفاظت از محیط زیست و رعایت پایداری محیطی، نوعی توسعه پایدار و با وجود رویکردی دانایی‌محور، توسعه‌ای دانش‌بنیان است.

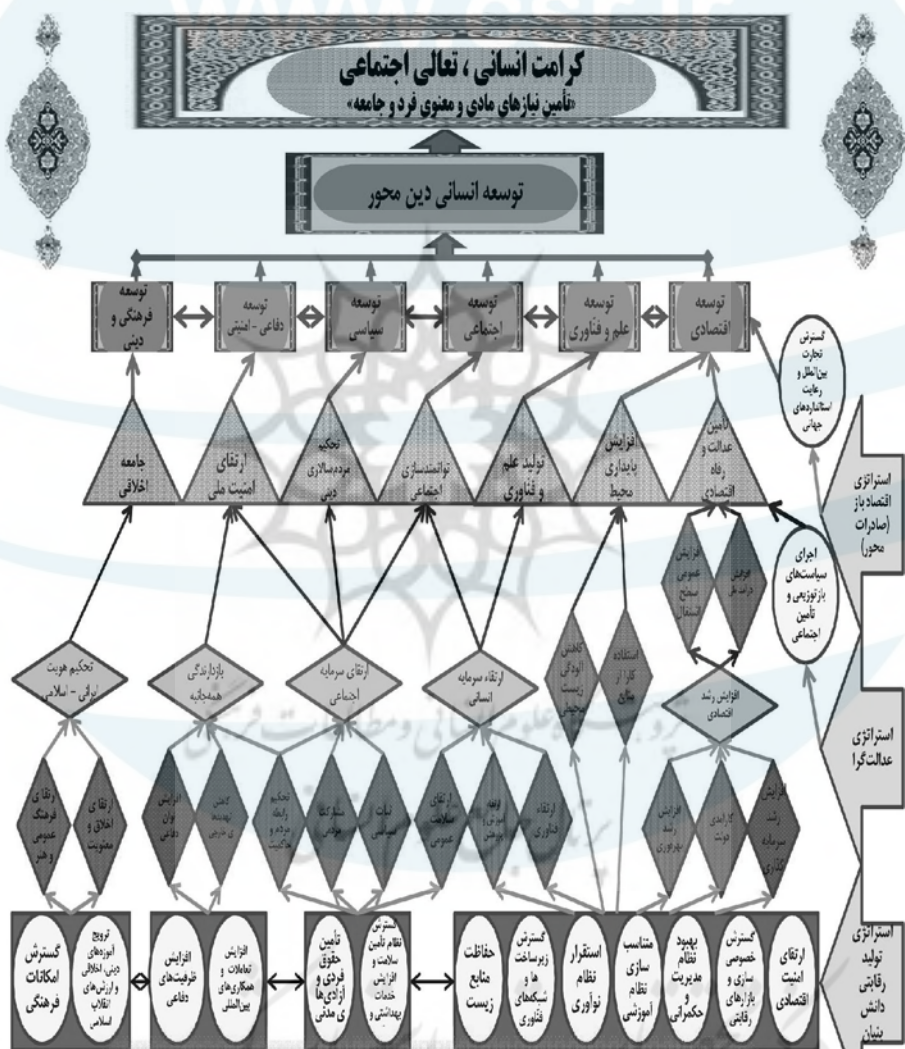
با عنایت به این که توسعه مورد نظر از یک سو جامع شاخص‌های توسعه انسانی، شامل شاخص‌های اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، حقوق انسانی و آزادی‌های مدنی و همچنین شاخص‌های پایداری محیطی است که مغایرتی با آموزه‌های اسلامی نداشته و از سوی دیگر دربردارنده مفاهیمی است که مبتنی بر اصول و ارزش‌های اخلاقی و با محوریت دین مبین اسلام است، لذا می‌توان آن را توسعه انسانی دین‌محور دانست. همچنین به دلیل آنکه این توسعه متناسب با مقتضیات تاریخی، جغرافیایی و اجتماعی

بستر اصلی درس خواندن و علم آموختن، فرهنگ هر کشور، بستر اصلی حرکت عمومی آن کشور است. حرکت سیاسی و علمی‌اش در بستر فرهنگی است ... فرهنگ اساس کار ماست. در واقع فرهنگ با همه شعب آن یعنی علم و ادبیات و غیره، روح کالبد هر جامعه است» (آیت‌الله خامنه‌ای، ۱۳۸۱).

مهم‌ترین وجوه اختلاف نگاه رهبران نظام جمهوری اسلامی ایران با دیگر صاحب‌نظران در عرصه فرهنگ را باید با نوع نگاه دینی و توحیدی آنها تعلیل کرد. از این رو در تنها سند مکتوب برای وضع سیاست‌های فرهنگی کشور که با عنوان «اصول سیاست‌های فرهنگی جمهوری اسلامی ایران» تصویب و انتشار یافته است. ضمن تأکید بر انطباق سیاست فرهنگی و سیاست انقلاب اسلامی، بر اصل، پایه و مبنا بودن فرهنگ اسلامی بر کلیه شئون فردی و اجتماعی تصریح شده است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۷۱).

همچنین در این سند ملهم بودن سیاست فرهنگی جمهوری اسلامی ایران از جهان‌بینی و انسان‌شناسی اسلامی مضافاً مورد تأکید قرار می‌گیرد. از این رو با تعمیق مفهوم توسعه و انسان و رابطه آنها با اخلاق،

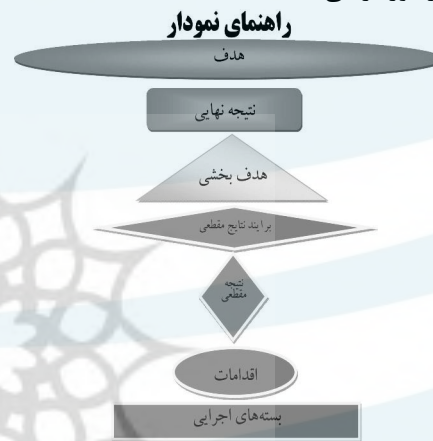
ایران و ملهم از ایده‌های اسلامی بوده، نوعی توسعه بومی یا ایرانی - اسلامی است. **الگوی پیشنهادی** الگوی توسعه ایرانی - اسلامی که در جهت تأمین نیازهای مادی و معنوی فرد و جامعه و با هدف تقویت کرامت انسانی و تعالی اجتماعی طراحی شده، همان‌طور که در نمایه نشان داده شده است، از ۳ استراتژی، ۴ بسته، مشتمل بر ۱۳ اقدام اجرایی (به عنوان متغیرهای مستقل) و ۱۷

الگوی توسعه ایرانی - اسلامی (همه جانبه، متوازن، پایدار، دانش بنیان و دین محور)

پژوهشگران همکار و پرتلاش، آقایان سعید غلامی نتاج، رضا مجیدزاده و خانم‌ها محبوبه کاویانی‌فر، هاجر اصغری، الهام نایب‌الصدری و زهرا میراحسنی و محققان گران قدر آقایان دکتر برادران شرکاء، دکتر زنوز، دکتر مردوخی، دکتر درخشان و دکتر صمیمی و جناب آقای دکتر روحانی رئیس محترم مرکز و همچنین سروران گران قدر آقایان دکتر علی آقامحمدی، مهندس فروزنده، محمد شریعتمداری، مهندس ترکان، مهندس ملایری، مهندس عبدالهی و مهندس فریدون و آقایان دکتر حسن واعظی و دکتر اکبر کمیجانی در جهت‌دهی مطلوب طرح، منشاء بالندگی نتایج تحقیق بوده‌اند که از همگی این بزرگواران سپاسگزاری می‌شود.

نتیجه مقطعی، ۵ برآیند نتایج مقطعی و ۷ هدف بخشی (به عنوان متغیرهای وابسته) و ۶ بعد از ابعاد توسعه به عنوان نتیجه نهایی تشکیل شده است، از ظرفیت لازم برای تحقق آرمان‌های نظام جمهوری اسلامی ایران با توجه به رقابت‌های بین‌المللی برخوردار می‌باشد.

تشکر و قدردانی

مقاله حاضر برگرفته از طرح پژوهشی «مطالعات بنیادی و تحلیلی تدوین سیاست‌های کلی نظام در خصوص الگوی مطلوب توسعه» بوده که در چارچوب تفاهم‌نامه همکاری کمیسیون علمی، فرهنگی، اجتماعی دبیرخانه و مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام به انجام رسیده است.

منابع فارسی

۱. آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۷۹)، «دیدار با اعضای شورای عالی انقلاب فرهنگی»، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی
۲. آیت‌الله خامنه‌ای (۱۳۸۷)، *لزوم اصلاح فرهنگ عمومی*، پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدعلی خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی

۳. امام خمینی (۱۳۶۱)، *صحیفه نور*، مرکز مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، انتشارات شرکت سهامی چاپخانه وزارت ارشاد اسلامی، جلد‌های ۶ و ۱۵
۴. بلیتزر، چارلز و پیتر کلارک و لانس تیلور، (۱۳۷۴)، *مدل‌های اقتصادی و برنامه‌ریزی توسعه (مجموعه مقالات)*، ترجمه کورس صدیقی و دیگران، سازمان برنامه و بودجه
۵. دیوید کلمن و فورود نیکسون (۱۳۷۸)، *اقتصاد شناسی توسعه نیافتگی*، دکتر غلامرضا آزاد (ارمکی)، مؤسسه فرهنگی انتشارات وثقی
۶. راغفر، حسین (۱۳۸۲) *دولت، فساد و فرصت‌های اجتماعی*، انتشارات نقش و نگار.
۷. سن، آمارتیا، (۱۳۸۲)، *توسعه به مثابه آزادی*، ترجمه وحید محمودی، انتشارات دانشگاه تهران
۸. سند چشم‌انداز بیست‌ساله جمهوری اسلامی ایران در افق سال ۱۴۰۴ هجری - شمسی
۹. قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران
۱۰. قره‌باغیان، مرتضی (۱۳۸۳)، *اقتصاد رشد و توسعه*، نشر نی، جلد اول
۱۱. کمیسیون نظارت (۱۳۸۸)، *توسعه شاخص‌ها و نماگرها*، دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام
۱۲. گریفین، کیت (۱۳۷۸)، *راهبردهای توسعه اقتصادی*، ترجمه: حسین راغفر، نشر نی
۱۳. محمودی، وحید (۱۳۸۵)، مفهوم قابلیت در تحلیلهای اقتصادی، مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام، *گزارش پژوهش‌های اقتصادی*، شماره ۱ - ۸۵ - ۳ - ۰۴
۱۴. میر، جرال (۱۳۷۸)، *اقتصاد توسعه*، ترجمه غلامرضا آزادارمکی، نشر نی، جلد اول
۱۵. میر، جرال و جوزف استیگلیتز (۱۳۸۲)، *پیشگامان اقتصاد توسعه*، ترجمه غلامرضا آزادارمکی، نشر نی
۱۶. نوبخت، محمدباقر (الف ۱۳۸۸)، نفت، بخش پیشرو در توسعه نامتوازن ایران، *فصلنامه راهبرد*، شماره ۵۲
۱۷. نوبخت، محمدباقر (ب ۱۳۸۸)، *پژوهش‌های راهبردی در توسعه اقتصادی ایران*، مرکز تحقیقات استراتژیک، جلد‌های سوم و چهارم
۱۸. نوبخت، محمدباقر و حمید بختیاری (۱۳۸۷)، *روش‌های ارتقاء بهره‌وری منابع انسانی در چشم‌انداز بیست‌ساله*، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی
۱۹. نوبخت، محمدباقر و حامد محمدی (۱۳۸۷)، *فرایند جهانی‌شدن و تغییرات و الزامات لازم در حوزه اقتصاد جمهوری اسلامی ایران*، معاونت پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی
۲۰. ویر، ماکس (۱۳۶۸)، *مفاهیم اساسی جامعه شناسی*، ترجمه: احمد صدارتی، نشر مرکز
۲۱. هایامی، یوجیرو (۱۳۸۲)، *اقتصاد توسعه، از فقر تا ثروت ملل*، ترجمه: غلامرضا آزاد ارمکی، نشر نی

منابع انگلیسی

22. Anand, P. (2004). *Capability and Health*, Oxford university.
23. Hirschman, Albert (1958), *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press.
24. Leibenstein, Harvey, (1968), "Entrepreneurship and Development", *American Economic Review* 58.
25. Meier, Gerald M., and Dudley Seers, eds. (1984), *Pioneers in Development*, New York: Oxford University Press.

26. North (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge.
27. Rosenstein – Rodan, (1957), *The Objective of U.S Economic*, Assistance Programmers.
28. Sen, A. (1981), *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*".
29. ----- (1983), Development, Which way Now?, *Economic Journal*.
30. ----- and Drez (1995), *India: Economic Development an Social Opportunities*, Oxford University Press.
31. ----- (1997), *Commodities and Capabilities*, North Holand, Amsterdam.
32. Stiglitz, Joseph E. (1999a), Knowledge for Development: Economic Science, Economic Policy, and Economic Advice, in Boris Plesovic and Joseph E. Stiglitz, eds., *Annual World Bank Conference on Development Economics 1998*. Washington D.C: World Bank.
33. UNDP (2002), *Human Development Report*, New York, Oxford University Press.
34. UNDP (2003), "Indicators for Monitoring the Millennium Development Goals: Definitions, Rationale, Concepts and Sources"
35. <http://www.iranculture.org/>
36. <http://www.khamenei.ir/>